

YOZUV TIZIMLARINING KELIB CHIQISHI, O'ZARO TA'SIRI VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Mannonov Sarvar Samar o'g'li

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Tarjimonlik fakulteti 2507-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: Nosirova Mubina Olimovna,

O'zDJTU Umumiy tilshunoslik kafedrasida katta o'qituvchisi

m.nosirova@uzswlu.uz

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada yozuvning paydo bo'lishi, uning tarixiy-taraqqiy shakllanish bosqichlari hamda turli yozuv tizimlarining o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Tadqiqot davomida yozuvning dastlabki ko'rinishlari sifatida piktografik va ideografik tizimlarning yuzaga kelish omillari, ularning ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liqligi ochib beriladi. Shuningdek, fonografik yozuv tizimining shakllanishi, jumladan, bo'g'inli va harf-tovush yozuvlarning taraqqiyoti ham tarixiy-lingvistik nuqtai nazardan yoritiladi, xususan, O'rta Osiyo xalqlarining milliy yozuv tizimi va ularning o'zbek xalqi uchun tutgan o'rni adabiyotlarga tayangan holda yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: yozuv, piktografik, ideografik, ieroglifik, so'g'd, pahlaviy, o'rxun-enasoy, uyg'ur, arab.

Аннотация. В данной научной статье на основе научного подхода анализируется возникновение письменности, этапы её исторического развития, а также закономерности взаимодействия и эволюции различных систем письма. В ходе исследования раскрываются факторы появления пиктографических и идеографических систем как первоначальных форм письменности, а также их связь с общественными потребностями. Кроме того, с историко-лингвистической точки зрения рассматривается формирование фонографических систем письма, в частности развитие слоговых и алфавитных систем. Особое внимание уделяется национальным письменным системам народов Средней Азии и их значению для узбекского народа на основе научных источников.

Ключевые слова: письменность, пиктографический, идеографический, иероглифический, согдийский, пехлевийский, орхоно-енисейский, уйгурский, арабский.

Abstract. This scientific article provides an analysis of the origin of writing, the stages of its historical development, and the patterns of interaction and evolution of various writing systems based on scholarly approaches. The study explores the factors that led to the emergence of pictographic and ideographic systems as the earliest forms of writing, as well as their connection with social needs. Furthermore, from a historical-linguistic perspective, the formation of phonographic writing systems, including the development of syllabic and alphabetic scripts, is examined. Special attention is given to the national writing systems of the peoples of Central Asia and their significance for the Uzbek people, supported by relevant academic sources.

Keywords: writing, pictographic, ideographic, hieroglyphic, Sogdian, Pahlavi, Orkhon-Yenisey, Uyghur, Arabic.

Kirish. Yozuv – muayyan bir tilda qabul qilingan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Ma'lumotlarga ko'ra,

yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan, ya'ni tovush tili taxminan 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan bo'lsa, yozuvning paydo bo'lganiga 4-5 ming yillar bo'lgan.⁹ Bundan tashqari, yozuv tilning makon (masofa) va zamon (vaqt) jihatdan chegaralanganlik qirralarini to'ldiruvchi ikkilamchi aloqa vositasi sifatida ham qaraladi. Shunday ekan yozuv hozirgi ko'rinishi olgunga qadar ancha uzoq va bir qancha murakkab davrlarni bosib o'tgan, lekin shu narsani aniq aytish mumkinki, yozuv ilk bor qachon, qayerda va qay sharoitda yaralganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q, biroq yozuvning qanday paydo bo'lganligi haqida bir qancha qarashlar mavjud va ularga quyidagilarni misol tariqasida keltirishimiz mumkin:

Birinchi yondashuv – evolyutsion (bosqichma-bosqich rivojlanish) nazariyasi.

Ushbu qarashga ko'ra, yozuv dastlab insoniyatning oddiy tasviriy ifoda vositalaridan boshlangan. Ya'ni, piktografik belgilar orqali predmet va hodisalar tasvirlangan, keyinchalik bu belgilar umumlashib ideografik tizimlarga aylangan. Vaqt o'tishi bilan esa fonetik elementlar paydo bo'lib, bo'g'inli va alifbo yozuvlar shakllangan. Arxeologik topilmalar (masalan, qadimgi Mesopotamiya va Misr yozuvlari) aynan shu bosqichma-bosqich rivojlanishni tasdiqlaydi.

Ikkinchi yondashuv – ijtimoiy-ehtiyoj (funksional) nazariyasi. Bu qarash yozuvning paydo bo'lishini jamiyatning amaliy ehtiyojlari bilan bog'laydi. Ya'ni, savdo-sotiq, mulkni hisobga olish, soliq tizimi, davlat boshqaruvi kabi jarayonlar aniq ma'lumotlarni qayd etishni talab qilgan. Natijada yozuv dastlab hisob-kitob belgilaridan (masalan, loy taxtachalardagi belgilar) rivojlangan. Bu nazariya yozuvning ilk markazlari aynan rivojlangan xo'jalik va davlat tizimlariga ega hududlarda paydo bo'lganini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Uchinchi qarash – madaniy-diniy nazariya. Ba'zi tadqiqotchilar yozuvning paydo bo'lishini diniy marosimlar, mifologik tasavvurlar va muqaddas matnlarni saqlash ehtiyoji bilan bog'laydi. Qadimgi Misr iyerogliflari yoki hind yozuv tizimlarining ilk shakllari ko'pincha diniy matnlar bilan bog'liq bo'lgani bu fikrni qisman tasdiqlaydi. Biroq bu nazariya yozuvning faqat diniy emas, balki keng ijtimoiy funksiyalarini to'liq qamrab olmaydi.

Yozuvning rivojlanish bosqichlari quyidagicha: piktografik yozuv; ideografik yozuv; iyeroglifik yozuv; fonografik yozuv (bo'g'in va harf-tovush yozuvi).

Piktografik yozuv – lotincha *pictus* – rasm, surat; *grapho* – yozaman; og'zaki til bilan bevosita bog'liq bo'lmagan va har qanday til vakili uchun tushunarli bo'lgan bu yozuv turi bo'lib **miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarda** shakllana boshlagan. Ba'zi olimlar uning ildizlarini bundan ham oldin – **I btidoiy jamiyat davridagi g'or rasmlari** (mil.avv. 20-10 ming yilliklar) bilan bog'laydi, ammo ular hali to'liq yozuv emas, balki **protoyozuv** (yozuvga o'tish bosqichi) hisoblanadi. Masalan, ovchining ovga chiqqanligi kishi siymosi ov quroli tutgan holda tasvirlangan, uning biror-bir hayvonni tutib olganligi shu hayvon tasviri bilan tasvirlangan. Mazkur yozuv birliklari **piktogrammalar** deb ataladi.

Ideografik yozuv – yunoncha *idea* – g'oya, *grapho* – yozaman; ayrim manbalarda **logografik yozuv** deb ham ataladi. Jamiyatning taraqqiy yetib borishi bilan piktografik yozuv yetarli bo'lmay qoldi. Sababi aytilmoqchi bo'lgan mavhum fikrlarning bu yozuv turida to'liq ifodalashning imkoni bo'lmaganligidadir. Masalan, “ziyraklik” yoki “hushyorlik” kabi emotsional tushunchalarni yetkazib berish imkonsiz bo'lgan. Shu

⁹ Umirov I.E, Xoliqova D.M. Tilshunoslik – “Bookmany print”, Toshkent – 2024. – 27-b.

sababli ham piktografik yozuvdan ideografik yozuvga o'tildi. Ideografik yozuv **miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarda** piktografik yozuv asosida shakllangan. Bu jarayon yozuvning tabiiy evolyutsiyasi natijasi bo'lib, inson tafakkurining konkret tasvirdan abstrakt fikrlashga o'tishi bilan bog'liq. Masalan: oddiy rasm (quyosh) → keyinchalik "kun", "yorug'lik", "issiq" kabi tushunchalarni anglatadigan belgiga aylangan.

Iyeroglifik yozuv – yunoncha *hieroglyphoi* – muqaddas yozuv – kohin, qurbon qiluvchi o'ymakorligi; logografik yozuvning biroz mukammallashtirilgan shakli bo'lib, qadimgi Arabistonda keng foydalanilgan. Hozirda xitoy yozuvi shu tipdagi yozuvdir. Ba'zi manbalarda keltirilishicha, bu yozuv turi **miloddan avvalgi 3000-yillar atrofida** Qadimgi Misrda paydo bo'lgan. Agar logografik yozuvda ba'zi mavhum tushunchalarni ifodalash qiyin bo'lsa, endi iyeroglifik yozuvda bu masala ham uzul-kesil hal bo'ldi. Bu yozuvda alfavit tushunchasi ham paydo bo'la boshladi. Masalan, ko'z tasviri "ko'rish", "himoya", "e'tibor", ba'zan "Horus ko'zi" sifatida himoya ramzi bo'lgan.

Fonografik yozuv – yunoncha *phōnē* – tovush, *graphō* – yozaman; nutq tovushlarini ma'lum harflar vositasida ifodalashga asoslangan yozuv turi o'z ichida ikkiga bo'linadi: bo'g'in va harf-tovush yozuvi. Bundan tashqari *harf-tovush yozuvi* deb ham ataladi. Bu yozuvning kelib chiqishiga asosiy sabab: yuqorida keltirib o'tilgan yozuv turlari o'qitish ishlarini ancha qiyinlashtirgan, yozuvning ommaviylashtirish uchun uni osonlashtirish, soddalashtirish va qulaylashtirish lozim edi. Ana shunday hayotiy ehtiyoj va talablar mahsuli fonografik usulning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Bu yozuv tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, **miloddan avvalgi II-I ming yilliklarda** piktografik va ideografik yozuvlar rivojlanishi asosida shakllangan. U yozuv taraqqiyotining **eng muhim bosqichlaridan biri** hisoblanadi.

O'rta Osiyoda yozuv prinsiplari va turlari. O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi o'tmishda turli yozuv turlaridan foydalangan. Bu yozuvlar o'z sistemasiga ko'ra fonografik – harf-tovush yozuvidan iborat bo'lgan. Masalan, so'g'd, pahlaviy, o'rxun-yenisey (runik), uyg'ur va arab kabi yozuvlar shular jumlasidandir. Bu yozuvlarning barchasi ham oromiy yozuvi bilan qaysidir jihatlari bilan bog'liqdir.¹⁰

Oromiy yozuvi – finikiy yozuvi asosida eramizdan oldingi I ming yilliklarning boshida paydo bo'lgan. Dastlabki vatani Suriya va Mesopotamiyaning janubiy hududlari bo'lgan. Bu yozuvga oid qadimgi matnlar eramizdan oldingi IX-VIII asrlariga tegishlidir. Eramizning IV asrlarida oromiylarning arablar tomonidan assimilyatsiya qilinishi natijasida oromiy yozuvi ham yo'qolgan.

Pahlaviy yozuvi – oromiy yozuvining ko'rinishlaridan biri bo'lib, eramizning III asrida Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida paydo bo'lgan. Bu yozuvda faqat undoshlar va cho'ziq unlilar alohida harflar bilan ifodalangan. Yozuvlar asosan o'ngdan chapga qarab yozilgan. Faqat VIII asrga oid ayrim yozma manbalarda vertikal (yuqoridan pastga) yozilgan holatlar kuzatiladi.

O'rxun-yenisey yozuvi – turkiy xalqlarning qadimgi harf-tovush yozuvidir. Bu yozuv "Yenisey-o'rxun yozuvi", "Sibir yozuvi", "Turkiy runik yozuv" kabi nomlar bilan ham atalgan. Bu yozuv turi o'z taraqqiyoti davomida uch bosqichni bosib o'tgan:

- **Arxaik bosqich** (Yettisuv yodgorliklari, VI-VII asrlar, Yenisey yodgorliklari, VI – X asrlar);

¹⁰ Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O'., Madjidova R.U. Tilshunoslik asoslari – Toshkent, 2013. – 103-b.

- **Klassik bosqich** (Ikkinchi Hoqonlik yodgorliklari, VIII asrning birinchi yarmi);
- **Keyingi bosqich** (Uyg'ur hoqonligi davri yodgorliklari, VIII asrning ikkinchi yarmi – IX asr, Sharqiy Turkiston yodgorliklari, IX asr).

Bu yozuv turi gorizontal holatda o'ngdan chapga qarab va vertikal holatda yuqoridan pastga qarab yozilgan, harflar chap yoniga yotqizilgan holatda bo'lgan va strlar o'ngdan chapga qarab joylashib boradi.

O'rta Osiyoda foydalanilgan fonografik yozuvlarning xronologik ketma-ketligi:

No	Foydalanilgan yozuv turi	O'z ichiga olgan davrlari
1	Oromiy yozuvi	Mil.avv. III-I asrlarda
2	Sug'd yozuvi	Eramizning I-VI asrlarida
3	Xorazm yozuvi	II-III asrlarda
4	O'rxun-Enasoy yozuvi (runik, turk-run)	V-VII asrlarda
5	Uyg'ur alifbosi	VI-VII asrlardan XII asrgacha
6	Arab alifbosi	VII-VIII asrlardan 1929-yilgacha
7	Lotinlashtirilgan o'zbek alifbosi	1929-1940-yillarda
8	Rus-krill yozuvidagi o'zbek alifbosi	1940-yildan to hozirgacha
9	Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi	1996-yil sentabridan ¹¹

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yozuvning paydo bo'lishi insoniyat tarixida eng muhim madaniy-informatsion inqiloblardan biri bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari, tafakkur taraqqiyoti va kommunikativ zarurlari asosida shakllangan murakkab tarixiy jarayon hisoblanadi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, yozuv tizimlari dastlab piktografik bosqichda vujudga kelib, bevosita predmet va hodisalarni tasviriy shaklda ifodalashga asoslangan. Keyingi bosqichda ideografik yozuv rivojlanib, unda belgilar abstrakt tushunchalarni ifodalash darajasiga ko'tarilgan. Ushbu evolyutsion jarayon fonografik yozuvning shakllanishi bilan yakunlanib, u bo'g'inli va alifbo tizimlar orqali nutq tovushlarini aniq ifodalash imkonini yaratgan. Yozuv tizimlarining rivojlanishi faqat ichki lingvistik omillar bilan emas, balki turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy, siyosiy va iqtisodiy aloqalar ta'sirida ham kechgan. Natijada yozuvlar o'zaro diffuziya jarayoniga uchrab, bir-biridan grafik, fonetik va strukturaviy jihatdan ta'sirlangan. Jumladan, qadimgi oromiy yozuvi Sharq sivilizatsiyalarida keng tarqalgan bo'lsa, finikiy yozuvi keyingi alifbolar, xususan, yunon va lotin yozuvlarining shakllanishiga asos bo'lgan. O'rta Osiyo hududida esa so'g'd, pahlaviy, o'rxun-enasoy va uyg'ur yozuvlari tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonida o'zaro ta'sirda shakllanib, mintaqaning yozma madaniyatini boyitgan.

ADABIYORLAR RO'YXATI:

1. Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O'., Madjidova R.U. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2013.
2. Umirov I.E, Xoliqova D.M. Tilshunoslik. – Toshkent: “Bookmany print”, 2024.
3. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2016.
4. Gelb I.J. *A Study of Writing*. – Chicago: University of Chicago Press, 1952.

¹¹ Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2016. 94-b.